

O'ZBEKISTON HAYVONOT DUNYOSI VA INSON FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI

Alimardanova Mutabar Xolmo'minovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Aniq fanlar oliy pedagogika maktabi o'qituvchisi.

Kenjayeva Dinora Husan qizi.

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Aniq fanlar oliy pedagogika maktabi
2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20265558>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi hayvonot dunyosining tarkibi, xilma-xilligi, geografik tarqalishi va inson hayotidagi ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mamlakat faunasining asosiy guruhlar — sutemizuvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar, amfibiyalar, baliqlar va umurtqasizlar — ko'rib chiqiladi. Hayvonot dunyosining qishloq xo'jaligi, tibbiyot, turizm va ekotizim xizmatlari sohasidagi roli baholanadi. Shuningdek, O'zbekistonda hayvon turlarining hozirgi holati, ularga tahdid soluvchi omillar va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan muhofaza tadbirlari muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston faunasi, biologik xilma-xillik, hayvonot dunyosi, ekologiya, muhofaza, qizil kitob, ekotizim xizmatlari, endemik turlar.

1. KIRISH

O'zbekiston Markaziy Osiyoning geografik markazida joylashgan bo'lib, uning hududida turli tabiiy zonalar — cho'llar, dasht va yarimdashtlar, tog'lar, daryolar va ko'llar — bir-biri bilan tutashib ketadi. Bu geografik xilma-xillik mamlakat hayvonot dunyosining boy va rang-barang bo'lishiga asos yaratadi. O'zbekiston faunasi Palaearktik zoogeografik viloyatning Markaziy Osiyo kenja viloyatiga mansub bo'lib, bu yerda taxminan 97 tur sutemizuvchi, 430 dan ortiq tur qush, 58 tur sudralib yuruvchi, 2 tur amfibiya va 70 dan ziyod tur baliq qayd etilgan.

Hayvonot dunyosi nafaqat tabiiy ekotizimlarning ajralmas tarkibiy qismi, balki insoniyatning moddiy va ma'naviy hayotida ham muhim o'rin tutadi. Ovchilik, baliqchilik, parranda va chorvachilik, asalarichilik, ipakchilik, dori-darmon ishlab chiqarish va turizm — bularning barchasi bevosita yoki bilvosita hayvonot dunyosi bilan bog'liq sohalardandir. Shu boisdan O'zbekistonning hayvonot boyliklarini o'rganish, muhofaza qilish va barqaror foydalanish masalalari davlat ahamiyatiga ega ilmiy-amaliy vazifalar sifatida qaralmoqda.

2. O'ZBEKISTON TABIIY SHAROITI VA FAUNANING SHAKLLANISHI

2.1. Geografik va iqlim xususiyatlari

O'zbekiston maydoni 448,9 ming kvadrat kilometrni tashkil etib, uning 80 foizdan ko'prog'i tekislik va past tog'oldi hududlari — Qizilqum va Ustyurt cho'llari, Mirzacho'l, Farg'ona vodiysi — egallaydi. Qolgan qismi Tyanshan va Hisor-Oloy tog' tizmalari bilan ifodalanadi. Iqlim keskin kontinental: yozda +40°C dan yuqori, qishda esa -20°C gacha tushadi. Yillik yog'in miqdori tekisliklarda 100-200 mm, tog'larda esa 800-1000 mm ni tashkil etadi. Bunday keskin iqlim o'zgaruvchanligi turli iqlim sharoitiga moslashgan hayvon turlarining evolyutsiyasiga zamin yaratgan.

2.2. Asosiy landshaft zonalari va ulardagi fauna

Cho'l va yarimcho'l zonasida hayvonot dunyosi ekstremal sharoitga chuqur moslashgan. Bu yerda katta quloqli tipratikan (*Hemiechinus auritus*), turli kaltakesak va ilon turlari, ko'plab hasharotlar va arahnidlar keng tarqalgan. Eng yirik cho'l sutemizuvchisi — qizilqum qo'y (*Ovis*

vignei arkal) bo'lib, u IUCN ro'yxatida «zaif» maqomida turadi. Saxroi tuyaqushning Markaziy Osiyo kenja turi qadimda bu hududda ham yashagan, lekin hozirda yo'q bo'lib ketgan.

Tog' mintaqalarida fauna ayniqsa xilma-xil. Tyanshan tog'larida qor qoplani (*Panthera uncia*), tog' echkisi (*Capra sibirica*), Tyanshan ayig'i (*Ursus arctos isabellinus*), bo'rsiq, tulki va turli kemiruvchilar yashaydi. Tog' daryolari va ko'llarida mahalliy baliq turlari — chub, marinka, sazan va forel — keng tarqalgan. Tog'larning subalpine va alpine mintaqalari noyob o'simliklar va hayvonlar uchun ayniqsa muhim yashash makoni hisoblanadi.

Daryo vodiylari va deltalar ham boy faunaga ega. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida qamishzor to'ng'izi (*Sus scrofa*), qamishzor mushuki (*Felis chaus*), suv qunduz (*Lutra lutra*) va ko'plab qush turlari yashaydi. Arol dengizi qurishi natijasida shakllanayotgan yangi cho'l — Aralkum — bu mintaqadagi ekologik muvozanatni keskin o'zgartirdi va bir qator turlarning yo'qolishiga sabab bo'ldi.

3. O'ZBEKISTON FAUNASINING ASOSIY GURUHLARI

3.1. Sutemizuvchilar

O'zbekistonda 97 tur sutemizuvchi qayd etilgan bo'lib, ular 7 tartib va 24 oilaga mansub. Eng xilma-xil tartib — kemiruvchilar (*Rodentia*) bo'lib, 40 dan ortiq tur bilan ifodalanadi. Ular orasida turli qo'shoyoqlar (*Dipodidae*), sichqonlar, susliklap va Qo'ng'ir olmaxonlar (*Spermophilus*) keng tarqalgan. Yirtqich sutemizuvchilar orasida bo'ri (*Canis lupus*), tulki (*Vulpes vulpes*), qarsak (*Vulpes corsac*), jayra (*Hyaena hyaena*), qoplaon (*Panthera pardus*) va qor qoplani (*Panthera uncia*) alohida ahamiyat kasb etadi.

Tuyoqlilar guruhida saiga antilopa (*Saiga tatarica*), tog' echkisi (*Capra sibirica*), qo'ng'ir kiyik (*Cervus elaphus bactrianus* — Baqtriya bug'usi) va yovvoyi cho'chqa muhim o'rin tutadi. Baqtriya bug'usi Amudaryo bo'ylaridagi qamishzorlarda kichik populyatsiyalar shaklida saqlanib qolgan bo'lib, ular davlat muhofazasiga olingan. Tuyasimonlardan Baqtriya tuyasi (*Camelus bactrianus*) xonakilashtirilgan holda cho'l hududlarida keng tarqalgan.

3.2. Qushlar

O'zbekiston hududida 430 dan ortiq qush turi qayd etilgan bo'lib, ulardan 270 turi uyalaydigan, qolganlari esa ko'chib o'tuvchi yoki qishlovchi turlar hisoblanadi. Mamlakat hududidan Markaziy Osiyo ko'chish yo'li o'tadi va bu yo'lda millionlab qush Sibir va Arktikadan janubiy qishlovchi hududlarga ko'chib o'tadi. Qizilqumdagi Aydar-Arnasoy ko'llari tizimi xalqaro ahamiyatga molik suv-botqoq qush yashash joyi sifatida e'tirof etilgan.

Noyob va muhofazaga muhtoj qush turlariga sochliqquloq (*Pelecanus crispus* — buruqsiquuloq pelikan), qoratomq durnaqush (*Grus grus*), Markaziy Osiyo berkuti (*Aquila chrysaetos*), lochin (*Falco cherrug* — saker lochin), va qorabosh chorloq (*Larus ichthyaetus*) kiradi. Shoqol va Qoqnus singari muhim qushlar ham O'zbekiston qizil kitobiga kiritilgan. Lochinchilik — an'anaviy ov san'ati — O'zbekistonda asrlar davomida saqlanib kelgan va hozirda UNESCO tomonidan nomoddiy madaniy meros sifatida tan olingan.

3.3. Sudralib yuruvchilar va amfibiyalar

O'zbekistonda 58 tur sudralib yuruvchi mavjud bo'lib, ular orasida kaltakesak, ilon, toshbaqa va krokodilsimonlarning vakillari uchraydi. Kaltakesak turlari eng xilma-xil guruhni tashkil etadi: gekkolar, agamalar, varanlar va skinklarning ko'plab turlari cho'l va tog'oldi hududlarda keng tarqalgan. O'rta Osiyo varoni (*Varanus griseus*) eng yirik kaltakesak bo'lib, uzunligi 1,5 metrgacha yetadi va cho'l ekotizimlarida muhim yirtqich rolini o'ynaydi. Ilon

turlari orasida zardob olinadigan zaharli turlar — kobra (*Naja oxiana*) va efa (*Echis carinatus*) alohida ahamiyatga ega.

Amfibiyalar O'zbekistonda juda kam vakil bilan ifodalangan — faqat 2 tur qayd etilgan: ko'l baqasi (*Pelophylax ridibundus*) va ko'k qurbaqa (*Bufo viridis*). Bu turlar barcha suv havzalari yaqinida keng tarqalgan va hasharot zararkunandalarini yo'q qilishda muhim ekologik rol o'ynaydi.

3.4. Baliqlar va umurtqasizlar

O'zbekiston ichki suv havzalarida 70 dan ortiq baliq turi mavjud bo'lib, ular orasida tijorat ahamiyatiga ega turlar: oqqorin (*Cyprinus carpio* — sazan), oq amur, tolstolob, zander, soma va boshqalar kiradi. Amudaryo va Sirdaryo havzalarining tarixiy faunasida amudaryo belugasi (*Huso huso*) ham bo'lgan, lekin hozirda bu tur yo'q bo'lib ketish xavfi ostida. Aral dengizining qurishi natijasida o'nlab mahalliy baliq turi butunlay yo'q bo'lib ketdi.

Umurtqasizlar faunasi ayniqsa boy va xilma-xil: O'zbekistonda 20 000 dan ortiq hasharot turi, 2 000 ga yaqin o'rgimchaksimonlar turi va ko'plab boshqa umurtqasizlar qayd etilgan. Ular orasida tijorat va xo'jalik ahamiyatiga ega tur — ipak qurti (*Bombyx mori*) — alohida o'rin egallaydi. Asalari (*Apis mellifera*) esa asalchilik va qishloq xo'jaligi uchun beqiyos ahamiyatga ega.

4. HAYVONOT DUNYOSINING INSON FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI

4.1. Qishloq xo'jaligidagi roli

O'zbekiston qishloq xo'jaligi hayvonot dunyosiga bevosita bog'liq. Xonakilashtirilgan hayvonlar — qo'y, echki, sigir, ot, tuya — chorvachilik va go'sht-sut mahsulotlari ishlab chiqarishning asosini tashkil etadi. O'zbekiston qorako'l qo'ylari zoti (*Karakul*) dunyoda eng mashhur qorako'l teri ishlab chiqaruvchi zotlardan biri bo'lib, bu mahsulot asrlar davomida muhim eksport mahsuloti bo'lib kelgan. Ipakchilik esa O'zbekiston uchun alohida tarixiy va iqtisodiy ahamiyat kasb etadi: ipak qurti yetishtirish mamlakatda 2000 yildan ortiq tarixga ega va bugungi kunda ham muhim qishloq xo'jaligi tarmog'i hisoblanadi.

Yovvoyi hayvonlar ham qishloq xo'jaligiga bilvosita katta hissa qo'shadi. Asalarilar o'simliklarni changlantirish orqali dehqonchilik mahsuldorligini oshiradi: O'zbekistondagi asalarilar yiliga millionlab so'mlik qo'shimcha hosil beradi. Hasharot yeyuvchi qushlar va ko'rshalapalaklar zararkunanda hasharotlarni yo'q qilib, kimyoviy pestitsidlarga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi. Shuningdek, yirtqich qushlar va sutemizuvchilar kemiruvchilar soni nazoratini ta'minlab, g'alla zaxiralarini saqlashga yordam beradi.

4.2. Tibbiyot va farmakologiyadagi ahamiyati

Hayvonot dunyosi zamonaviy tibbiyot uchun bebaho resurs manbai hisoblanadi. O'zbekistonda yashaydi zaharli ilonlar — kobra va efa — zardobi antiofidik preparatlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. O'rta Osiyo kobrasining (*Naja oxiana*) zahari neyrotoksin bo'lib, tibbiyotda og'riq qoldiruvchi va muskul bo'shashtirgich sifatida qo'llaniladi. Ushbu maqsadda mamlakatda ilon fermerlari tashkil etilgan va ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

An'anaviy xalq tabobatida ham ko'plab hayvon mahsulotlaridan foydalaniladi: asal va propolis antiseptik va immunostimullovchi xususiyatlari bilan qadimdan ma'lum; ari zahri (apiterapiya) bo'g'im kasalliklarida qo'llaniladi; baliq yog'i A va D vitaminlari manbai sifatida qimmatli. Laboratoriya hayvonlari sifatida sichqon va kalamushlar O'zbekiston tibbiyot institutlarida farmakologik tadqiqotlarda faol ishlatiladi.

4.3. Ekologik turizm va iqtisodiy ahamiyati

O'zbekistonning noyob va rang-barang hayvonot dunyosi ekologik turizm rivojlanishi uchun katta salohiyat yaratadi. Qizilqum sahrosi, Nurota tog'lari, Chatqol biosfeira qo'riqxonasi, Zarafshon milliy tabiat parki va Badai-Tugay qo'riqxonasi kabi hududlar nafaqat milliy, balki xalqaro kuzatuvchilar uchun ham qiziqarli manzillar hisoblanadi. Qushlarni kuzatish (birdwatching) turizmi so'nggi yillarda O'zbekistonda jadal rivojlanayotgan soha bo'lib, xorijiy sayyohlarni jalb etmoqda.

Ovchilik va baliqchilik ham iqtisodiy jihatdan muhim. Litsenziyali ov O'zbekistonda nazorat ostida amalga oshiriladi va bu soha qishloq aholisi uchun qo'shimcha daromad manbai bo'lib xizmat qiladi. Baliqchilik bo'yicha Aydar-Arnasoy ko'llari tizimi, Charvak suv ombori va boshqa suv havzalari muhim tijorat baliqchilik joylari sifatida ahamiyat kasb etadi. Yillik baliq yetishtirish ko'rsatkichlari so'nggi yillarda akvakultura rivojlanishi hisobiga sezilarli oshib bormoqda.

4.4. Ekotizim xizmatlari

Hayvonot dunyosi ekotizim xizmatlari orqali inson hayotiga bilvosita ulkan hissa qo'shadi. Urug' tarqatuvchi qushlar va sutemizuvchilar o'rmonlar va o'tloqlarning tabiiy tiklanishini ta'minlaydi. Tuproqda yashovchi kemiruvchilar va hasharotlar tuproq aeratsiyasini yaxshilab, organik moddalar parchalanishini tezlashtiradi. Yirtqich hayvonlar esa o'tloqxo'r hayvonlarni nazorat qilib, o'tloqlarning ortiqcha o'tlanib ketishini oldini oladi. Bu «bioregulatsiya» xizmati O'zbekiston qishloq va chorvachilik xo'jaligi uchun amaliy ahamiyatga ega.

5. FAUNANING HOZIRGI HOLATI VA MUHOFAZA MUAMMOLARI

5.1. Asosiy tahdidlar

O'zbekiston faunasi bir qator jiddiy tahdidlar bilan yuzma-yuz turibdi. Birinchi va eng muhim omil — yashash muhitining yo'qolishi va buzilishi: keng qamrovli sug'orish va dehqonchilik, urbanizatsiya, sanoat ob'ektlari qurilishi ko'plab turlarning yashash joylarini qisqartirmoqda. Aral dengizining qurishi O'zbekiston tarixidagi eng katta ekologik falokatlardan biri bo'lib, u Amudaryo deltasidagi barcha ekotizimlarni tubdan o'zgartirdi va o'nlab hayvon turi yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ldi.

Noqonuniy ov va savdo ham jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Lochin, qoplaon, Baqtriya bug'usi va boshqa noyob turlar noqonuniy ovlanadi va xalqaro bozorga olib chiqiladi. Bundan tashqari, iqlim o'zgarishi cho'l va yarimcho'l zonalarining kengayishiga, yog'in miqdorining o'zgarishiga va tog' daryolaridagi suv miqdorining kamayishiga olib kelmoqda. Bularning barchasi sutemizuvchilar, qushlar va baliqlarning tabiiy hayot sikliga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

5.2. O'zbekiston Qizil kitobi va muhofaza qilinadigan turlar

O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobi 1983-yilda birinchi marta nashr etilgan va keyinchalik bir necha bor yangilangan. Qizil kitobning so'nggi nashrida 184 tur hayvon o'rin olgan: 38 tur sutemizuvchi, 57 tur qush, 21 tur sudralib yuruvchi, 2 tur amfibiya, 20 tur baliq va 46 tur umurtqasiz hayvonlar. Qor qoplari, Baqtriya bug'usi, saiga antilopa, buruqsiququloq pelikan, saker lochin va O'rta Osiyo kobrasining Qizil kitobga kiritilishi ularning muhofazasida muhim qadam bo'ldi.

5.3. Qo'riqxonalar va milliy tabiat parklari

Bugungi kunda O'zbekistonda 9 ta davlat qo'riqxonasi, 2 ta milliy tabiat parki va 13 ta davlat qo'riqlanadigan hududlar faoliyat yuritmoqda. Zarafshon davlat qo'riqxonasi (1975-yil)

Zarafshon daryosi o'rmon ekotizimini muhofaza qiladi va Baqtriya bug'usi uchun eng muhim yashash makonlaridan biri hisoblanadi. Chatqol biosfera qo'riqxonasi (1947-yil) UNESCO tomonidan e'tirof etilgan bo'lib, tog' ekotizimlarining mustahkam namunasi. Badai-Tugay davlat qo'riqxonasi (1971-yil) esa Amudaryo bo'yidagi turang'il o'rmonlarini va Baqtriya bug'usi populyatsiyasini saqlashga qaratilgan.

6. HAYVONOT DUNYOSINI MUHOFAZA QILISHDA DAVLAT SIYOSATI

O'zbekiston Respublikasi hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasida bir qator muhim qonunchilik hujjatlarini qabul qilgan. «Hayvonot dunyosi to'g'risida»gi qonun (1997-yil) hayvon turlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish tartibi va mas'uliyatni belgilaydi. «Maxsus muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonun (2004-yil) qo'riqxonalar va milliy parklarning huquqiy maqomini tartibga soladi.

Xalqaro hamkorlik sohasida O'zbekiston bir qator muhim konventsionalarga qo'shilgan: CITES (Hayvon va o'simliklarning xalqaro savdosini tartibga solish konvensiyasi), Ramsarlar konvensiyasi (suv-botqoq hududlarni muhofaza qilish) va Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiya. Bu xalqaro majburiyatlar mamlakatning fauna muhofazasini global tizim bilan bog'laydi va xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan loyihalar uchun asos yaratadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda qo'riqlanadigan hududlar tarmog'ini kengaytirish, ekologik turizm infratuzilmasini rivojlantirish, ekologik ta'lim va jamoatchilik xabardorligini oshirish bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda. Qor qoplari (bars) ni muhofaza qilish bo'yicha mintaqaviy dastur doirasida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston birgalikda tadqiqotlar olib bormoqda.

7. XULOSA

O'zbekiston hayvonot dunyosi Markaziy Osiyo biologik xilma-xilligining muhim qismini tashkil etib, turli landshaft va iqlim zonalarida keng tarqalgan ko'plab tur va ekologik guruhlarni o'z ichiga oladi. Sutemizuvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar, baliqlar va umurtqasizlardan iborat boy fauna inson jamiyati uchun qishloq xo'jaligi, tibbiyot, turizm, madaniyat va ekotizim xizmatlari jihatidan o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq yashash muhitining buzilishi, iqlim o'zgarishi, noqonuniy ov va ekologik ifloslanish natijasida ko'plab turlar yo'q bo'lib ketish xavfi ostida turibdi. Bu muammolarni hal qilish uchun qonunchilikni mustahkamlash, qo'riqlanadigan hududlar tarmog'ini kengaytirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish zarur.

O'zbekistonning hayvonot boyliklarini kelajak avlodlarga meros qilib qoldirish — bu nafaqat ekologik, balki iqtisodiy va madaniy mas'uliyatdir. Biologik xilma-xillikni asrash faqat muhofaza organlarining emas, balki jamiyatning har bir a'zosining vazifalari sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ishunin G.I. (1988). Fauna Uzbekistana. Tom I-V. Fan nashriyoti, Toshkent.
2. Salikhbaev X.S., Bogdanov O.P. (1990). Pozvonochnye zhivotnye Uzbekistana. Fan, Toshkent.
3. O'zbekiston Respublikasining Qizil Kitobi (2009). III nashr. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, Toshkent.
4. Abduraupov T., Mitropolsky O. (2006). O'zbekistondagi qushlar. Mekhnat, Toshkent.

5. Novikov G.A. (1999). Ekologiya Sredney Azii. Nauka, Moskva.
6. Fil'chakova S.A., Azimov D.A. (2000). Fauna i ekologiya bespozvonochnykh Uzbekistana. Fan, Toshkent.
7. IUCN (2023). The IUCN Red List of Threatened Species. Version 2023-1. <https://www.iucnredlist.org>.
8. Biodiversity of Central Asia (2021). UNDP/GEF Regional Project Report. Tashkent.
9. Snow Leopard Trust (2022). Status of the Snow Leopard in Uzbekistan. Annual Report.
10. O'zbekiston Respublikasi «Hayvonot dunyosi to'g'risida»gi Qonuni. 1997-yil 26-dekabr, 545-I-son.